

стилем і світовідчуттям, так і літературними тенденціями того часу. Російськомовний роман В. Наріжного "Бурсак" дійсно став одним з тих творів, котрі склали традицію, на якій постане проза М. Гоголя.

1. Білецький О. Українська проза першої половини XIX століття (від Г. Квітки до прози "Основи") // Білецький О. Збір. праць: У 5 т. Т. 2. – К., 1965; 2. Бовсунівська Т. В. Феномен українського романтизму. – К., 1997; 3. Задорожна Л. М. Історія української літератури кінця ХУІІІ–60-х років XIX століття. – К., 2008; 4. Наріжний В. Т. Бурсак // Наріжний В. Т. Избр. соч.: В 2 т. Т. 2. – М., 1956.

Надійшла до редколегії 22.09.11

О. Задорожна, здобувач

ПОСТМОДЕРНІЗМ ЯК КУЛЬТУРНЕ ТА ЛІТЕРАТУРНЕ ЯВИЩЕ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

Розглянуто постмодернізм як літературне та культурне явище кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Postmodernism as literary and cultural phenomenon in the end of the 20th century- beginning of the 21st century is considered.

Кінець ХХ ст. дослідниками культури й літератури визначається як епоха постмодернізму. Постмодернізм – це широка культурна течія, що охоплює естетику, філософію, мистецтво, літературу та гуманітарні науки. Цим терміном користуються під час аналізу явищ культури, що виникли після модернізму і внаслідок розвитку модернізму.

Явище постмодернізму (лат. *post* – префікс, що означає наступність, фр. *modern* – сучасний) представлене не лише в літературі, а й у культурному та мистецькому житті загалом. Його передумовою в європейській культурі стало неприйняття ідеї цілісності світу, розчарування в ідеї прогресу, у загальноновизнаних авторитетах та відчуття вичерпаності історії.

На думку постмодерністів, у сучасну епоху все відносне: немає реальності, немає істини, яку замінює в наш час віртуальна реальність, в котрій останнім часом люди проводять багато свого часу.

Для постмодерної літератури властиві експериментаторство та пошук у сфері жанрів. З'являються нові жанрові форми на межі власне літератури й публіцистики. Набувають все більшої актуальності мемуари, есе, коментарі тощо. Жанрові форми можуть поєднуватися, відкриваючи нові художні структури.

Герой літератури постмодернізму – людина, яка загубилася в повсякденному бутті, гостро переживає власну втрату і відчуженість духовних орієнтирів, загубила зв'язок із Всесвітом.

Революції та війни сформували соціально-агресивне явище, котре почало сприйматись людьми на підсвідомому та свідомому рівнях як вороже. Все це стало причиною для струсу свідомості, утворення нових форм і джерел подальшого нашого буття і сприяло появі постмодернізму як суспільному та художньому явищу.

Постмодернізм – це тип літератури й культури, який об'єднує різні стильові течії й стилі, не віддаючи жодному з них переваги. Він орієнтується на попит конкретного споживача мистецького продукту. Звідси стирання між елітарним і масовим мистецтвом. Постмодерна література – це література, яка залежна від читача, його очікувань і мистецьких уподобань.

Розвиток постмодернізму не відокремлений від розвитку масової культури як явища, яке почало бурхливо формуватись у ХХ ст.

Постмодернізм прагне викрити сам процес містифікації, який відбувається в результаті впливу медіа на суспільну свідомість, і тим самим довести проблематичність тієї картини дійсності, яку вселяє публіці масова культура. Витоки цієї культури пов'язані з появою в європейській літературі ХVІІ–ХVІІІ ст. детективного, пригодницького, авантюрного роману, що розширив аудиторію читачів за рахунок великої кількості тиражів.

Постмодернізм – явище, що спочатку з'явилося й теоретично сформувалося в західному мистецтві в другій половині ХХ ст.

Вперше термін "постмодернізм" використав під час Першої світової війни Р. Панвіц у праці "Криза європейської культури" (1917). У 1947 р. А. Тойнбі в книзі "Дослідження історії" застосував його в культурологічному розумінні. На його думку, постмодернізм символізує кінець західного панування в культурі і релігії. Хоча деякі дослідники вважають, що термін виник після Другої світової війни.

Серед літературознавців термін уперше застосував І. Гассан 1971 р. у книзі "Розчленований Орфей", пізніше вийшли праці Ж.-Ф. Ліотара "Постмодерністський стан: доповідь про знання" (1979) і "Пояснення постмодернізму" (1988). Більшість літературознавців вважають творцем поняття французького філософа-постмодерніста Ж.-Ф. Ліотара. У його працях ішлося про присутні явища після сучасності, яка замінила сучасність, віднаходжувану то в новоевропейському раціоналізмі, то в наївному прогресизмі Просвітництва, то в ілюзійно-міметичній літературі ХІХ ст., то в авангардистських епатажах і – головне – в модерністській практиці ХХ ст., що підлягає докорінному перегляду. Поширювалася ерозія віри в авторитет влади, у поважні метанарації, "великі історії" та ін. [4, с. 550].

Як самостійне художнє явище в мистецтві постмодернізм зародився у США наприкінці 50-х рр., а на початку 60-х рр. вступив у свою першу фазу. Новизна цього періоду полягає в неприйнятті усталеного на той час поділу мистецтва на масове й елітарне. У цей час формується постмодерністська домінанта – іронічний синтез минулого і теперішнього та установка на полігамність естетичних смаків.

Друга фаза розвитку постмодерністського мистецтва пов'язана з його поширенням у Західній Європі в 70-ті рр. Її виразними особливостями стають плюралізм і еkleктизм. Ключовою постаттю теорії постмодернізму став всесвітньо відомий італійський учений У. Еко з концепцією іронічного прочитання минулого, метамови та постмодерністської психології творчості. Він дає таке визначення постмодернізму: "Іронія, метамовна гра, переказ у квадраті" [2, с. 8]. У його бестселерах "Ім'я рози", "Маятник Фуко" органічно поєднуються філософський підтекст, іронічне осмислення минулого та попередження про небезпеку розумової деградації й пародійний аналіз культурної плутанини сучасної свідомості. Цю фазу вважають початком формування культури постмодернізму.

З кінця 70-х рр. постмодернізм поширюється в країнах Східної Європи в його політизованому різновиді. У різних країнах і на різних континентах він зберігає свої регіональні ознаки. У кожному окремому випадку постмодерністські твори набувають національної забарвленості. У своїй сукупності ці національні риси спонукають нас говорити про постмодернізм як про особливий естетичний феномен.

Постмодернізм – це особливий погляд на світ, особливе світовідчуття, характерне для людини нової епохи – епохи постмодерну, та його концептуалізація на філософській основі постструктуралізму. Він виник як відображення характерних рис духовного життя західного суспільства кінця ХХ ст., а також епохальних змін у парадигмі світового суспільного розвитку, які знаходять своє узагальнене вираження в заміні євроцентризму глобальним поліцентризмом [2, с. 4]. С. Квіт у роботі "В межах, поза межами і на межі" зазначає: "Єдине, що неможливо заперечити, – це те, що ми живемо у просторі постмодернізму, в часі риторики, протилежної сутності слів, з яких вона складається. Така засаднича відносність приховує дійсний стан справ у суспільстві" [3, с. 4].

Постмодернізм у літературі – літературний напрям, який прийшов на зміну модерну й відображає складність, хаотичність, децентрованість сучасного світу епохи світових війн і науково-технічної революції. Постмодернізму властиве свідоме відкидання будь-яких правил й обмежень, які були вироблені попередньою культурною традицією.

Якісні складники постмодернізму – це дисгармонія і деструкція, маргінальність, ризома – потенційно безмежна, хаотична мережа, вільна циркуляція станів, інтертекстуальність, гіперреальний світ, симулякр тощо.

Особливість постмодерністського погляду на людину полягає в тому, що вона як суб'єкт і об'єкт пізнання через художню літературу зникає, перестає бути індивідом.

Постмодернізм символізував реакцію на модернізм у мистецтві, науці, літературі, при цьому література постмодернізму беззастережно користується естетичними надбаннями будь-якої культури [2, с. 8]. Як філософська категорія, термін "постмодернізм" отримав розповсюдження завдяки таким філософам, як Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Дерріда, М. Фуко, Ж. Батай.

На думку Ж.-Ф. Ліотара: "якщо все спростити ..., то під "постмодернізмом" слід розуміти недовіру до метатекстів". Цим терміном і його похідними ("метаповідання", "метаповість", "метаісторія" "метадискурс") Ж.-Ф. Ліотар позначає всі ті, "пояснювальні системи", які, на його думку, організують буржуазне суспільство й служать для нього засобом самовиправдання: релігію, історію, науку, психологію, мистецтво (інакше кажучи, будь-яке "знання") [2, с. 47].

Подрібнення великих оповідей, замінованих локальними історіями-оповідями, покликаними драматизувати сьогочасне розуміння кризи, а не узаконювати знання, сіяло підозру до метанарацій – своєрідних пояснювальних систем, що правили за знаряддя самовиправдання інтелектуальних моделей минувшини (Ж.-Ф. Ліотар) [4, с. 552].

У постмодернізмі суспільство втрачає риси тотальності, вибудованості згідно з тією чи іншою моделлю та стає сукупністю локальних і слабо скоординованих процесів.

Постмодернізм – це кризове світовідчуття. Для нього характерне почуття тривоги, відчуття розпаду єдиного і гомогенного світу. Але в той же час постмодернізм бачить у цьому розпаді шанс нового – іншого. Такий погляд, на думку Ж.-Ф. Ліотара, і складає специфіку постмодерністської свідомості. Те, що з традиційних позицій здається безладом і хаосом, постмодерністу уявляється розмаїттям можливостей. Нестабільність, невизначеність і багатозначність процесів, які розвиваються в суспільстві, розглядається не як прояв патології системи, а як ознака й умова її життєздатності. Різноманітність елементів у системі роблять її стійкою до багатоваріантного майбутнього.

Постмодернізм – це не тільки кризове світосприйняття, а ще й усвідомлення кризи і самоусвідомлення

себе в цьому неспокоїному світі, де руйнуються самі засади буття. І саме це – самоусвідомлення й усвідомлення – визначає актуальність творів постмодерністів.

І.Гассан трактував постмодернізм як мистецтво порожнечі, мовчання, смерті. Він окреслює постмодернізм як суму притаманних людському суспільству та людській свідомості різноманітних рис, таких як урбанізм, технологізм, дегуманізація, примітивізм, еротизм, експерименталізм тощо. Цю думку на українському ґрунті розвинув О. Яровий [6, с. 6]. Згідно з висловлюванням У. Еко, постмодернізм – це певний духовний стан і навіть ставлення до праці. Т. Денисова звужує це визначення, обмежуючи сферу постмодернізму літературою, культурою і філософією. За її словами, постмодерній свідомості властиві антидогматичність, сумнів, плюралізм і максимальне використання іронії. На підставі цієї нової свідомості формується нова постмодерна творчість, якій також притаманний плюралізм на всіх рівнях (композиційному, сюжетному, характерологічному, образному, хронотопу тощо), співтворчість читача і письменника, діалогізм як внутрішнє джерело руху, поєднання історичних і позачасових категорій [6, с. 7]. Про постмодернізм також можна говорити як про дух часу.

За Т. Денисовою, стає зрозуміло, що постмодернізм був реакцією на позитивізм, раціоналізм й систематизацію. Духовним початком постмодернізму стало таке кризове явище, як мистецький декаданс [6, с. 7].

Основними джерелами виникнення постмодернізму, за спостереженнями М.Павлишина, були:

- 1) невдача проекту модерності з його раціоналістською самовпевненістю, амбіцією рятівника людства, претензією на загальнолюдськість;
- 2) перебування суб'єкта вже після історії: "історія", "великі розповіді" – закінчилися – людина має влаштуватися в сучасному;
- 3) скептичність щодо будь-яких систем та ідеологій;
- 4) іронія, гра, цитування;
- 5) змішування жанрів, рівнів мовлення, високої і популярної культури;
- 6) деконструкція, тобто розвінчування ідеологій та ієрархій цінностей, розмаскування ідеологій задля дестабілізації ідеології взагалі [6, с. 11].

У літературознавстві постмодернізм охоплює набір практик, методик і стратегій, котрі або відмовляються визнати модерністські тенденції (наприклад експресивну форму, потік свідомості, вигадані структури), або розбудовують ці тенденції до їх крайніх форм.

Постмодерністське мислення характеризується принциповим скептицизмом щодо мови, історії й високим ступенем суб'єктивності.

Скептицизм постмодернізму заперечує традиційний методологічний зв'язок, який ми знаходимо в новій критичній теорії, психоаналізі, деконструкції й критичній теорії.

Провідні постмодерністи, у тій чи іншій формі, зберігають стан скептицизму в ставленні до оригінальних розповідей (майстер наративів), уніфікуючи й тоталізуючи дискурси, котрі організують знання (усередині систем) і стосуються всіх аспектів людського досвіду.

Світ постмодернізму є випадковим і невизначеним. У ньому не може бути надійних підстав для правди, закону, етики, усвідомлення й навіть сприйняття. Постмодернізм приймає непередбачену і вічно мінливу реальність частковостей та заперечує універсальні загальноприйняті поняття.

Постмодернізм інтенсивно поширювався від мистецтва до філософії та до інших гуманітарних наук, проникнув у сферу політики й економіки. Цьому сприяли глобалізація політичних і економічних процесів.

О. Киченко вважає, що постмодернізм – не що інше, як субпродукт культури новітнього часу: він широко використовує філософсько-естетичний доробок попередніх епох, не розбудовуючи власних, самобутніх форм опанування дійсності [1, с. 240].

Західні філософи постмодернізму – від Ж. Дерріди до Ж. Бодріяра – асоціюють постмодернізм з ядерною епохою та ситуацією кінця світу.

Саме Ж. Бодріяр звернув увагу на те, що культури країн Східного блоку, які не до кінця засвоїли принципи модернізму, надто інтенсивно включилися в західний постмодерний контекст. Перемога Заходу над Сходом утвердила постмодерністський поворот у бік історії, трактованої не як послідовність фактів, а як перекомбінування різних дискурсів.

Естетичні засади постмодернізму обґрунтували І. Гассан, Л. Фідлер та С. Зонтаг. На їхню думку, основна ідея напряму полягає в спробі уникнути розриву між високим і низьким мистецтвом, оскільки розрив є останнім пережитком класової структури індустріального суспільства, що несе в собі поділ літератури на елітарну і літературу для маси [1, с. 241].

На думку теоретиків постмодернізму, постмодерністське бачення світу як децентрованого, непорядкованого, фрагментованого, позбавленого причинно-наслідкових зв'язків, найбільш відповідає характеру соціальної реальності епохи постмодернізму.

Письменник-постмодерніст або художник перебуває в становищі філософа: текст, який він пише, твір, що він створює, не підкоряються заздалегідь прийнятим правилам. Цим творам не можна винести остаточний вирок, застосовуючи до них загальновідомі критерії оцінки.

Ці правила і категорії є суттю предмета пошуків, які веде сам твір мистецтва. Художник і письменник, отже, працюють без правил, їхня мета і полягає в тому, щоб сформулювати правила того, що ще тільки повинне бути зроблене [2, с. 48]. Основним предметом зображення у творах письменників-постмодерністів часто стає літературний процес. Як відображення відгуку на різноманітні соціальні експерименти та викликаний ними духовний стан суспільства серед літераторів розвинулась мода експериментувати з текстом. Текст пишеться заради тексту, при цьому форма починає домінувати над змістом. Триває деканонізація ustalених літературних традицій. Письменник, поєднуючи у творі часто важко поєднувані естетичні принципи, свідомо виходить за межі існуючих жанрів. В основі західного постмодернізму лежить ідея загибелі сучасної світової культури. Також ризоматична і поліформна його цільова та смислова направленість. Письменник-постмодерніст ніби переключає увагу з розгляду свого внутрішнього світу на суспільство і навпаки, прислухаючись до почуттів, які виникають, та намагаючись їх осмислити.

Нерідко представники постмодернізму застосовують елементи різних течій і напрямів – реалізму, натуралізму, експресіонізму, сюрреалізму, які активізують пошук засобів боротьби з трагічністю буття.

Оцінювати літературні твори письменників-постмодерністів потрібно з позиції їх формальних ознак, як носіїв тексту та – головне – з позиції традицій національних культур і світоглядних етико-естетичних позицій. У відриві від високого духовного контексту свобода вибору художньої форми в постмодерністів стає свободою вибору знаряддя вбивства божественної суті в людині.

На початку 70-х рр. перед літературознавцями стало завдання усвідомити, описати й художньо зобразити той якісно новий стан, в якому опинилося західне суспільство, створити методологію, яка дозволяла б адекватно відобразити те, що відбувається.

У творчих лабораторіях постмодерністів була створена низка образів-симулякрів і виник стиль "пастиш", які сформували свою естетику.

Постмодерністська естетика розглядає художню культуру як систему, яка за допомогою симулякрів моделює гіперреальність – нескінченну безліч можливих світів [5, с. 608].

Своєрідним у творах постмодерністів є підхід до зображення людини. Індивід втрачає цілісність – це розірвана, фрагментована людина, яка перестала сприйматися як тотожна сама собі, своїй свідомості. Вона характеризується кардинальною незбіжністю персональних, соціальних, біологічних функцій і рольових стереотипів. Орієнтація людини набуває контекстуального, а не універсального характеру, її "Я" розмивається.

Постмодернізм по-своєму намагався проаналізувати та усвідомити етичні аспекти буття людини, суспільства та художньої творчості. Він поставив перед суспільством питання трансформації моральних цінностей сучасної людини.

Аналіз творів представників постмодернізму показує, що етична проблематика все рельєфніше окреслюється в розмаїтті виявів життя сучасних людей; при цьому в післявоєнні часи стали помітними деякі деградаційні явища, такі як: пріоритет групової моралі над особистісною, так званий номадизм, тобто мандрівний спосіб життя і відповідна мораль, загроза втрати будь-яких моральних орієнтирів, зростання морального суб'єктивізму тощо.

І. Фізер пов'язує постмодернізм з авангардом, зауважуючи, що він використовує техніки та процедури дада й сюрреалізму, але на відміну від них, залишається байдужим до суспільства й не випробовує його на міцність [6, с. 13].

Постмодернізм вибудовує особливу концепцію світу. Якщо модерністи прагнули виявити принципову несумісність і найменші відмінності усіх сторін зображуваної дійсності, то постмодерністи захищають позицію відчуженого і відстороненого спостерігача.

Мода на постмодернізм у сучасному світі зумовлена суспільною незадоволеністю станом справ у багатьох сферах культури, особливо в мистецтві і філософії.

Постмодернізм як об'єкт вивчення займає одне з перших місць у різних галузях мистецтва, культури та науки. Мистецтво постмодернізму шукає нові способи зображення, але не з метою одержати від них естетичну насолоду, а для передачі відчуття того, що не можна уявити. Постмодернізм пропонує нам нові інтенції в сприйнятті текстів культури, які суттєво розширюють уявлення про можливості розуміння культури. Літературний процес кінця ХХ – початку ХХІ ст. позначений пошуками нових мистецьких образів, ідей, стильових манер, спробою осмислити духовні реалії нашого буття, позбувшись віджилих форм та уявлень.

1. Галіч О. А. Вступ до літературознавства: Підручник. – Луганськ, 2010; 2. Данильчук О. М. Постмодернізм: характерні особливості та проблеми розвитку. – М., 2008; 3. Кейт С. В. В межах, поза межами і на межі. – К., 1999; 4. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р.Т.Гром'яка, Ю.І.Коваліва. – К., 2007; 5. Скоропанова І. С. Русская постмодернистская литература: Учеб. пос. – М., 2001; 6. Харчук Р. Б. Сучасна українська проза: Постмодерний період. – К., 2008.